Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/97656

File ID	97656
Filename	Hoofdstuk 2: 1945: een gat – zwijgen en opbouwen als nieuw houvast

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij
Author	M. Veenis
Faculty	Faculty of Social and Behavioural Sciences
Year	2008
Pages	v, 311

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/268200

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other then for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

Hoofdstuk 2
1945: een gat – zwijgen en opbouwen als nieuw houvast

> wat [zou] er van ons allen worden als wij de afgesloten ruimten in onze geheugens zouden toestaan open te gaan en hun inhoud aan ons te laten zien (Christa Wolf 1990a:71).

In de inleiding gaf ik aan dat de verhouding tussen de Oost Duitse staat en zijn inwoners één van de centrale thema's is van dit proefschrift. Ik vroeg me af hoe het mogelijk was dat de Oost Duitse socialistische staat er ondanks alles in was geslaagd om zo diep door te dringen tot de sentimenten van de inwoners van het land. Welke taplijntjes waren er gebruikt om een verband te leggen tussen de socialistische ideologie en het sociale en emotionele leven van de inwoners van het land, en zo een zekere mate van ideële consensus te bewerkstelligen? Op die vragen wil ik in de aankomende twee hoofdstukken een antwoord geven, door terug te gaan naar de periode na 1945 – toen de DDR ontstond, op de ruïnes van de Tweede Wereldoorlog. Mijns inziens werd er tóen een basis gelegd voor de latere verbintenis tussen staat en inwoners van de DDR.

De gevolgen van de onder nazi-heerschappij gevoerde oorlog waren zó erbarmelijk, de materiële en sociale gevolgen waren zó desastreus, dat het bijna niet voor te stellen is waar mensen tóen op zoek gingen naar een vorm van vertrouwen in de toekomst. Toch moesten ze dat vertrouwen ergens vinden en het is de vraag of de nieuwe machthebbers met hun socialistische ideologie hen daarbij tegemoet kwamen. Om die vraag te kunnen beantwoorden, zal ik me in dit hoofdstuk concentreren op de toenmalige situatie in (Oost) Duitsland. Ik zal daarbij voornamelijk ingaan op de materiële en sociale omstandigheden, maar ik zal ook enige aandacht besteden aan de politiek-bestuurlijke veranderingen die zich toen voltrokken. Voor zover materiaal over het oostelijk deel van het land ontbreekt, vul ik dat aan en vergelijk ik het met West Duits materiaal en met inzichten die op basis daarvan zijn ontwikkeld.[1] Aan het eind van dit hoofdstuk zal ik aannemelijk maken wáár de Oost Duitse bevolking in de naoorlogse periode op zoek was naar een nieuw houvast, om in het *volgende* hoofdstuk te laten zien op welke manier de socialistische leer van de Oost Duitse staat

[1]Zie ook Kleßmann en Wagner: "Bis 1949 gab es trotz unterschiedlicher politischer Rahmenbedingungen noch sehr viel Gemeinsamkeiten, nicht zuletzt bei den sozialen Problemen, so daß ein zonenübergreifender Querschnitt sinnvoll ist" (1993:14).

tegemoet kwam aan juist die zoektocht, waardoor tóen een basis werd gelegd voor de latere verbintenis tussen staat en inwoners van de DDR.

Materiële en sociale ruïnes

In het voorjaar van 1945 werd de Tweede Wereldoorlog beslist: de geallieerden hielden steeds grotere delen van Duitsland bezet en begin mei capituleerde het Duitse leger onvoorwaardelijk. Kort daarvoor, in april 1945, werd Thüringen (waar Rudolstadt ligt, zie kaartje) door de Amerikanen 'bevrijd' en bezet, en op 30 juni 1945 ruilden de Amerikanen het in tegen een stuk van Berlijn dat tot dan toe onder Russische bezetting viel.[2] Vanaf dat moment hoorde Thüringen tot de *Sovjetische Besatzungszone* (SBZ), evenals Brandenburg, Sachsen, Sachsen-Anhalt en Mecklenburg-Vorpommern. Hoewel deze deelstaten pas op zeven oktober 1949 officieel een aparte staat werden, werden ze vanaf begin juli 1945 als aparte eenheid bestuurd. De macht was in handen van de *Sovjetische Militär Administration Deutschlands* (de SMAD), die samenwerkte met leden van de KPD en de SPD.

De situatie in het Duitsland van 1945 was dramatisch: het land was grotendeels plat gebombardeerd. Tijdens de oorlog waren er in totaal zes miljoen Duitsers omgekomen. Veertig procent van de Duitse bevolking was alles kwijt. Sommige steden – zoals Dresden – waren totaal vernietigd en van de 18 miljoen woningen die het grondgebied van de latere DDR telde, waren er ongeveer 5 miljoen vernietigd.[3] (zie afbeeldingen 3 en 4)

Vanzelfsprekend waren er niet alleen in Duitsland doden en materiële schade te betreuren. Aan de kant van 'de tegenstanders' had de door Duitsland begonnen oorlog aan bijna 50 miljoen mensen het leven gekost. Bovendien verbleven er in de loop van de maanden die op de Duitse nederlaag volgden, 3,6 miljoen vluchtelingen in het gebied dat later de DDR zou worden. 25 Miljoen Duitsers waren in het najaar van 1945 op de vlucht of verdreven uit wat tot dan toe hun thuis was, mede doordat grote gebieden van Duitsland na de oorlog aan Tsjechië en Polen waren toebedeeld. Het land was verdeeld in een door de Sovjet Unie bezet deel en een door de westerse geallieerden bezet deel. De industrie lag grotendeels plat en het leven was gereduceerd tot de meest naakte vorm van overleven.

---

[2]Wellicht ten overvloede: tot 1945 bestond (en sinds 1989 bestaat) Duitsland uit verschillende landen, die gedeeltelijk autonoom zijn. Thüringen is/was daar één van.
[3]In de grote steden was tot ongeveer 65% van de woningen vernietigd (Poutros 1996:174) en alleen al in Dresden vielen ten gevolge van de bombardementen in februari 1945 vermoedelijk 35.000 doden.

Duitsland was kapot en dat gold niet alleen voor de materiële situatie. De ruïnes waren een adequaat symbool voor de algehele situatie in het land. Het verliezen van de oorlog en de door de geallieerden bekend gemaakte nazi-misdaden moeten de definitieve doodsteek zijn geweest voor wat er nog restte aan vertrouwen in de nationaal-socialistische leer en het nationaal socialistische wereldbeeld.[4] Er was buitengewoon weinig over van de organische *Volksgemeinschaft* die de nazi's van het Duitse volk hadden beloofd te zullen smeden. De Zweedse journalist Stig Dagerman, die in 1946 een reis door Duitsland maakte en zijn toen gemaakte notities later heeft gepubliceerd (1989 [1947]), gaf zijn indrukken veelzeggende titels mee: 'ruïnes', 'door het woud der gehangenen', 'onwelkom', 'de rivalen', 'een verloren generatie'. Zijn beschrijvingen liegen er niet om:

> De dorpskinderen spelen oorlogje in de vestibules van de koude, propvolle huizen met in lompen gehulde vluchtelingenkinderen uit de oostzone of het Sudetenland. (...) Laat je hun een prentenboek zien, beginnen ze onmiddellijk te beraadslagen over hoe ze de mensen of beesten in het boek het best zouden kunnen doodmaken. Twee uit hun huizen gebombardeerde jongetjes, die nog niet eens goed kunnen praten, spreken met een akelige precisie het woord 'totschlagen' uit (Dagerman 1989:87).

Dagerman omschreef de huizen waarin de niet-aflatende stroom vluchtelingen moest worden opgenomen als "geïnfecteerd (…) met de haat, de jaloezie en de honger van de te klein gehuisvesten" (idem). De omschrijving lijkt een treffende verwoording van de situatie in het naoorlogse Duitsland. In de berichten die toen werden opgetekend overheersen de schaarste en de honger en – mede ten gevolge daarvan – de afgunst, haat en jaloezie. De historici Christoph Kleßmann und Georg Wagner (samenstellers van een gezaghebbende bundel teksten en documenten over de naoorlogse geschiedenis van de twee Duitslanden) noemden honger "Problem Nummer eins" van de directe naoorlogse periode (1993:69). Met het beëindigen van de oorlog was de toevoer van voedingsmiddelen en grondstoffen vanuit de bezette gebieden gestopt,[5] terwijl de Russen in het door hen bezette deel van het land bovendien ontstellend hoge herstelbetalingen opeisten. Hierdoor verslechterden de materiële levensomstandigheden in het oostelijk deel van Duitsland na de oorlog nog verder. Op het

---

[4]Op basis van ongepubliceerde dagboekaantekeningen van Duitse vrouwen is duidelijk geworden dat velen van hen (ook vrouwen van sociaal democratische huize) het nationaal-socialistische en nationalistische gedachtegoed tot het eind van de oorlog aan toe bleven ondersteunen en het verliezen van de oorlog en de buitenlandse bezetting als een complete nederlaag ervoeren (Fulbrook 1999:166-169).

[5] Tijdens de oorlog was de consumptieve situatie in Duitsland nog enigszins op pijl gebleven door de toevoer vanuit de door Duitsland bezette landen. Ook in Nederland werd tijdens de oorlog alles wat bruikbaar was (inclusief afval, botten en zelfs het door kappers afgeknipte mensenhaar, waarvan in Duitsland dekens en tapijt werd gemaakt) naar Duitsland getransporteerd (Oldenziel en Veenis 1999).

platteland was de grond uitgeput door het jarenlange gebrek aan zorg en "most people's perception of life was dominated by the prevailing poor material conditions" (Allinson 2000:45).

Op basis van gedetailleerd onderzoek in de archieven van Leipzig, München en Keulen concludeerde de historicus Reiner Gries, dat de achteraf door velen gekoesterde herinnering aan die periode, dat "die Zeit des Darbens eine Zeit des Zusammenhalts, der Solidarität, der 'großen Einheit in der großen Not', gewesen sei", moet worden gezien als "einen gern gepflegten Mythos der ersten Nachkriegsjahre" (1991:19). Na afloop van de oorlog was de honger in Duitsland jarenlang zó groot, dat mensen elkaar bestreden om een korst brood.

> In einer Familie, die aus Vater, Mutter und drei Schulkindern bestand, war im Frühjahr 1947 das erste Care-Paket aus Amerika eingetroffen. Der durch Winterkälte und anhaltende Kartoffelnot völlig ausgehungerte Vater schleppte das Paket heimlich in den Keller und aß dort den Inhalt in wenigen Tagen allein auf (Thurnwald op. cit. in Kleßmann & Wagner 1993:123).

In tegenstelling tot de BRD ontving de DDR geen Marshallhulp, maar het land moest in de eerste acht jaar na de oorlog wél ongeveer 14 miljard dollar aan herstelbetalingen aan de Sovjet Unie betalen.[6] Dat bedrag werd grotendeels 'in natura uitbetaald'; de Sovjet bezetters ontmantelden alles wat los en vast zat om dat vervolgens naar de Sovjet Unie te transporteren. "Dismantling occurred not erratically or spontaneously, but in a highly systematic manner" (Laufer 1999:76). Volgens schattingen was reeds tijdens de oorlog 45% van de productieve capaciteit in het oostelijk deel van Duitsland vernietigd. In totaal werden er *na* de oorlog nog eens 3147 Oost Duitse bedrijven door de Sovjetbezettingsmacht ontmanteld en naar de Sovjet Unie afgevoerd.[7] "Im Grunde demontierten [die Sowjets] alles" (Bertsch 1990:15). Omdat ook grote delen van het Oost Duitse spoorwegennet (bielzen, rails e.d.) naar de Sovjet Unie waren getransporteerd, werd de productie, voor zover die nog enigszins kon worden gerealiseerd, verder gefrustreerd door de onmogelijkheid materialen aan- en eindproducten af te voeren.

---

[6]Onder historici is er discussie over het precieze bedrag van de door de DDR aan de SU betaalde herstelbetalingen, maar de historicus Ross komt uit op voornoemd bedrag (berekend volgens prijzen van 1938), hetgeen neerkomt op ongeveer 30% van de industriële capaciteit van de DDR, tegenover ongeveer 3% van die van de BRD (2002:84). Dezelfde verhouding in Landsman (2005:22). Gecombineerd met het feit dat de BRD Marshallhulp ontving is het duidelijk dat de DDR de rekening van de oorlog heeft betaald. Tussen 1945 en 1953 betaalde het land "the highest known level of reparations in the twentieth century" (Ross 2002:84).

[7]Laufer (1999:86 n.21). Dit zou neerkomen op 80% van de resterende ijzer- en staalwerken (waaronder grote gedeelten van het spoornet), electro-industrie en machinebouw en 75% van de auto-, fijnmechanische- en optische industrie (Bertsch 1990:15).

De hongersnood waar (vooral Oost-) Duitsland na de oorlog jarenlang door geteisterd werd, hing hier grotendeels mee samen. In de eerste jaren na de oorlog stierven er in het gebied dat later de DDR zou heten, anderhalf keer zoveel mensen als tijdens de laatste jaren van de oorlog het geval was geweest (Gries 1991:120). Zo kreeg bijna de helft van de bevolking van Leipzig in 1946 zó weinig voedingsmiddelen toebedeeld, dat het bijna onmogelijk was om te overleven (idem:100,107).[8] De levensmiddelenkaarten werden dan ook spottend "Friedhofskarte" genoemd (idem:107) en ondanks het feit dat Leipzig –vergeleken met bij voorbeeld Rudolstadt – relatief weinig vluchtelingen heeft hoeven op te nemen,[9] ontstond zelfs daar een atmosfeer waarin "Futterneid" (idem:99) een veel voorkomend verschijnsel was.

> Die chronische Unterernährung zehrte an den physischen und an den psychischen Kräften: Die Menschen waren nicht nur bei der Arbeit apathisch und lethargisch (...), sondern die 'seelische Depression' erfaßte alle Lebensbereiche (idem).

Iedereen had honger, altijd honger. "Wo es nach Essen roch, war die Mitte der Welt" (Glaser 1989:10).[10] Dit was de tijd waarin het leven zozeer werd beheerst door "der Traum vom Sattwerden", dat een meisje haar grootmoeder met een bijl doodsloeg om haar eten en kleding te roven (idem:74).

Hoewel Rudolstadt de oorlog relatief goed had doorstaan, was de materiële schade ook hier aanzienlijk: één kerk, vijf porseleinfabrieken en 103 woonhuizen waren door de bombardementen volledig vernietigd, 62 huizen gedeeltelijk. Daarbij waren meer dan 300 families dakloos geworden, velen waren alles kwijt en 117 mensen verloren bij de bombardementen het leven. Voorafgaand aan en tijdens de Amerikaanse bezetting van de stad (op 12 en 13 april 1945) sneuvelden er 40 mensen. Alles bij elkaar kostte de oorlog aan meer dan 1000 inwoners van Rudolstadt het leven.[11] Dat getal omvat níet de vele honderden buitenlandse krijgsgevangenen en dwangarbeiders, die tijdens de oorlog in kampen in en rond de stad waren ondergebracht en waarvan een onbekend aantal het leven liet. Evenmin zijn de gevangenen van het op veertig kilometer afstand gelegen concentratiekamp Buchenwald, die in april 1945 tijdens de beruchte dodenmarsen op de straten in en rond Rudolstadt dood

---

[8]Het aantal dagelijks calorieën daalde regelmatig tot het levensgevaarlijke niveau van 700.
[9]Leipzig kreeg slechts 9% inwoners extra, terwijl de bevolking van Rudolstadt na 1945 met iets meer dan 40% groeide.
[10]Glaser verwijst hier naar Sanders-Brahms.
[11]Behalve de hiervoor genoemde aantallen, bestaat dit aantal uit: 747 mensen leden van de Wehrmacht, 10 joodse inwoners, 128 inwoners van een verzorgingstehuis die in het kader van het zogenaamde euthanasieprogramma werden weggevoerd, 12 anderen die als slachtoffer van de nazi's stierven (Langhof 1992a:50).

neervielen of werden geëxecuteerd, in deze cijfers opgenomen. Hun aantallen "hat keine Statistik erfaßt" (Langhof 1992a:50).

Na afloop van de oorlog verbleven er in Thüringen twee miljoen *Umsiedler* (Allinson 2000:45). Daarvan moesten er 700.000 permanent worden opgenomen, gehuisvest en gevoed (idem, en zie Fulbrook 1995:133), waarvan vermoedelijk 30.000 in en rond Rudolstadt.[12] In de omgeving van Rudolstadt waren enkele vluchtelingenkampen opgetrokken.[13] De kampen waren overvol: barakken die op maximaal 420 mensen waren berekend, herbergden soms meer dan 1000 kinderen. Er heerste tuberculose, er braken epidemieën uit en wanneer mensen stierven of uit ellende zelfmoord pleegden, werden de lijken bij gebrek aan doodskisten per vier of vijf in een kist geperst. Behalve in de kampen werden zoveel mogelijk vluchtelingen bij mensen thuis ondergebracht, maar aangezien dat ook betekende dat men het schaarse voedsel met hen moest delen, waren zij niet bepaald welkom. "Wir haben ja nichts gehat, man hat uns als Bettler angesehen, es gab viele Spannungen und Reibereien", zo vertelde een van de toenmalige nieuwe bewoners me (zie ook bericht in Kleßmann & Wagner 1993:62). Ook in Rudolstadt en omgeving was de honger een ernstig probleem: in 1947 waren er van de 24.000 kinderen die het gebied telde 23.000 ernstig ondervoed (THW:1059).

Al met al lijkt de situatie in Rudolstadt vergelijkbaar met die in de rest van het land: mede door de grote materieel-economische schade en de daaruit voortvloeiende hongersnood, was het sociale klimaat desastreus. Niets bleek er terecht te zijn gekomen van de nationaal socialistische belofte, die vooral in de jaren dertig zo'n groot appèl had gehad op de inwoners van Duitsland. 'Het Duitse volk', dat (voor zover het aan de nazi-criteria voldeed) op vanzelfsprekende wijze zou worden samengesmeed tot een harmonische en in welvaart levende *Volksgemeinschaft* van onderling gelijkgezinden, waar onderlinge samenhang en solidariteit vanzelfsprekend zouden zijn, leed honger. En mede ten gevolge daarvan, zo concludeerde Dagerman: "[is datgene w]at bij een bliksembezoek aan de Duitse denkwereld een spiegelgladde eenheid leek, in feite bezaaid met diagonale, verticale en horizontale barsten" (1989:45).

---

[12]Volgens een mondelinge schatting van Dr. Heinz Doebler, een van de Rudolstädter historici, telde *Kreis* Rudolstadt in 1945 ongeveer 70.000 inwoners, twee jaar later waren dat er 30.000 meer. In de archieven van Rudolstadt zijn de inwoneraantallen van die jaren niet terug te vinden. Wel vond ik een bericht, geschreven door de *Landrat* en gericht aan de burgemeesters van *Kreis* Rudolstadt dat er op korte termijn (het bericht is gedateerd op 17/10/1945) 25.000 *Umsiedler* zouden arriveren die opgenomen en gehuisvest moesten worden. LRA: E 50/1987.

[13]De hierna volgende informatie over de vluchtelingenkampen is afkomstig uit archiefakte THW: 1059.

Wisseling van de macht: een strijd om de laatste resten

Dit was de situatie die de Sovjetbezettingsmacht in Duitsland aantrof. Hoewel die bezetting door westerse historici lange tijd werd beschouwd als het begin van de onvermijdelijke Sovjet-inlijving en –afhankelijkheid, zijn historici op basis van recent onderzoek tot de conclusie gekomen dat Stalin in 1945 *geen* vastomlijnde plannen had voor de toekomst van het oostelijk deel van Duitsland (zie bij voorbeeld Pritchard 2000 en Allinson 2000). De voornaamste doelstellingen van Stalin's politiek in 1945 waren het ontvangen van herstelbetalingen en het neutraliseren van Duitsland's mogelijke dreiging. Aangezien Stalin er bovendien van uit ging dat Duitsland nog niet klaar was voor een socialistische revolutie (Pritchard 2000:8), terwijl hij er op rekende dat hij een deel van de herstelbetalingen uit het door de westelijke geallieerden bezette deel van Duitsland zou ontvangen (zoals op de conferentie van Potsdam was besloten), was hij in eerste instantie geenszins van plan het land in te lijven. Veeleer hoopte hij op een "united, neutral Germany as a buffer state between the opposing Cold War blocks" (Allinson 2000:13).

Omdat er bij de herinrichting van de DDR in 1945 minder strikt werd vastgehouden aan een vanuit Moskou vooropgesteld en geïmplementeerd *masterplan*, terwijl de Russische Duitsland-politiek in wezen opportunistisch was, was er in de eerste jaren na de oorlog volop ruimte voor (lokale) tactiek en manoeuvre. Mede op basis daarvan hebben verschillende historici, waaronder de al eerder genoemde Ross, er recentelijk op gewezen dat de economische en sociale transformatie van de toekomstige DDR níet op voorhand vastlag, maar veeleer moet worden beschouwd als een

> mixture of ideologically derived intervention on the one hand and the unpredictable, unplanned actions of ordinary people on the other. *In practice, the transformation of East German society could not merely be a process of dictation but also entailed a degree of negotiation, however implicit, informal and asymmetrical it may have been* (Ross 2002:55, curs. mv).

Ook het idee dat de fusie van de *Kommunistische Partei Deutschland* (KPD) en de *Sozialistische Partei Deutschland* (SPD) tot de *Sozialistische Einheitspartei Deutschland* (SED), die in april van 1946 werd voltrokken, louter en alleen het resultaat zou zijn van Moskouse druk, wordt door historici (Pritchard 2000, Allinson 2000) de laatste jaren betwist. In de eerste periode na afloop van de oorlog werd er ook door de leden van de KPD én de SPD gepleit voor een vereniging van de twee antifascistische partijen. De leden van de SPD en de KPD werkten in het begin dan ook nauw samen, maar toen de spanningen tussen beide

partijen toenamen, drongen de Sovjetmachten in de winter van 1945-46 aan op een vereniging tussen beide partijen. Nog steeds is het een punt van strijd onder historici in hoeverre deze vereniging onder dwang dan wel vrijwillig plaatsvond, maar Gareth Pritchard stelt, dat de waarheid ergens in het midden ligt (2000:132-3) en ook Mark Allinson concludeerde: "[t]hough the communists forced the movement, many members of both parties (…) accepted the argument for working-class unity and were happy to merge at the grass-roots" (2000:22). Vast staat dat de fusie uiteindelijk funest was voor de sociaal-democraten; het zou slechts enige jaren duren voordat het sociaal-democratische gedachtegoed – zoals dat van Rosa Luxemburg – in de DDR taboe zou worden. Na 1948 werd de SED een stalinistische organisatie, de ruimte voor gedachtewisseling werd door Moskou bepaald en de sociaal-democraten werden openlijk en in groten getale vervolgd en geïnterneerd.[14]

Op basis van het bovenstaande zal duidelijk zijn dat het beeld van een volstrekt kunstmatige, louter en alleen door Sovjet-bajonetten gesteunde staat zonder enige vorm van interne legitimiteit, voor die eerste naoorlogse jaren niet opgaat. Wél waren er al tijdens de oorlog (door Soviet politici én leden van de Duitse KPD, die in de Soviet Unie in exil verbleven) plannen gemaakt voor de manier waarop het door de Sovjet Unie bezette deel van Duitsland na de oorlog zou moeten worden gedenazificeerd en heringericht. In de oostelijke zone van Duitsland kon daardoor reeds in een vroeg stadium een grootschalige en met harde hand doorgevoerde bezitswijziging plaatsvinden. In oktober 1945 vaardigde de SMAD (*Sovjetische Militäradministration Deutschland*) in het door hen bezette deel van Duitsland bevelen nr.124 ("Über die Beschlagnahme und provisorische Übernahme einiger Eigentumskategorien in Deutschland") en nr.126 ("Konfiszierung des Vermögens des NSDAP") uit, waarin de onteigening van voormalige nazi's bekend werd gemaakt. In de notulen van een bijeenkomst, die op 4 januari 1946 te Weimar plaatsvond en waar diegenen nader werden geïnstrueerd, die in het gebied van Weimar, Rudolstadt en omgeving verantwoordelijk waren voor de tenuitvoerbrenging van deze bevelen, valt onder meer te lezen:[15]

> unsere vordringlichste Aufgabe [ist] die Frage der Ernährung und Kleidung des deutschen Volkes und der Schaffung von Wohnraum. (...) Durch die Befehle Nr. 124 und 126 gibt uns die Sowjet-Union (...) die Möglichkeit, mit den Verantwortlichen am

[14]Voor stalinisering SED, zie Allinson (2000:14-18) en Pritchard (2000:162), die echter ook duidelijk maakt dat de stalinisering in de DDR relatief mild was vergeleken met die in andere landen, omdat Stalin de mogelijkheid van een Duitse vereniging altijd open heeft willen houden (idem:187). Tussen 1946 en 1956 zijn er vermoedelijk 5000 à 6000 sociaal-democraten geïnterneerd of opgesloten in werkkampen (Ross 2002:100, noot 8).
[15]Op locaal niveau werd het beleid uitgevoerd door locale politici van de KPD en de SPD, die door de SMAD werden aangestuurd en aan hen verantwoording schuldig waren.

> verbrecherischen Krieg abzurechnen, Ihnen ihre Wirtschaftsgrundlage zu entziehen und alles das, was unter Sequester und nachfolgende Enteignung fallen wird, zum Wiederaufbau für uns zu verwenden.[16]

Mede op grond van deze bevelen viel alles dat voorheen de nationaal-socialistische staat of een van de (gelijkgeschakelde) verenigingen toebehoorde, vanaf dat moment toe aan de nieuwe machthebbers, en hetzelfde gold voor de bezittingen van bepaalde categorieën (niet duidelijk omschreven) individuele leden van de NSDAP.

In het archief van het *Landratsamt* van Rudolstadt zijn lange lijsten te vinden met overzichten van het voormalige *Wehrmachts- und Reichsvermögen*, waarop behalve kazernes, exercitieplaatsen en commandoposten, ook scholen, banken en gebouwen voorkomen die voorheen aan één van de vele aan de NSDAP gelieerde massaorganisaties toebehoorden en waarvoor de nieuwe machthebbers een nieuwe bestemming moesten kiezen. Zo werd na ampel beraad besloten om het *Haus der Frau*, waar voorheen de vrouwenorganisatie van de NSDAP zetelde, aan de nieuwe socialistische boerenbond te doen toekomen. Het gebouw werd vanaf dat moment het *Haus der Bauern*.

Behalve dergelijke lijsten zijn er ook brieven aan de burgemeester en wethouders van Rudolstadt bewaard gebleven van mensen, die onteigend werden omdat zij lid waren geweest van de NSDAP, en deze onteigening vervolgens aanvochten. Naast díe brieven zijn er ook brieven bewaard waarin de (door de voormalige nazi's omstreden) onteigeningen door weer anderen werden gerechtvaardigd. Én er zijn brieven van mensen die een verzoek indienden om bepaalde bezittingen te verkrijgen, die voorheen aan voormalige nazi's toebehoorden. Er is, met andere woorden, een uitvoerige correspondentie bewaard gebleven die volledig draait om het verliezen, verkrijgen en herverdelen van bezittingen.[17] Aangezien de Nazi-politiek had bestaan uit het insluiten van bepaalde bevolkingsgroepen ten koste van de hardhandige uitsluiting van anderen, ligt het voor de hand dat de politiek-ideologische machtswisseling door mensen die voordien tot de slachtoffers, en in de nieuwe politieke context opeens tot de gefavoriseerden behoorden, werd aangegrepen voor het vereffenen van oude rekeningen.

> What was of profound significance for the future (…), was not just that the Germans were divided, but that this division was in many cases extremely bitter. The Nazi regime which had pampered and cosseted the conformist majority had at the same time

[16]LRA: E50/1987.

[17]Helaas heeft de in 1949 vertrokken SMAD een groot gedeelte van dit materiaal uit de Oost Duitse stadsarchieven als 'Russisch eigendom' meegenomen naar de Sovjet Unie.

> tortured and imprisoned the minority of the population which had refused to collaborate (Pritchard a.w.:26).

Het lijdt dan ook geen twijfel dat de van hogerhand doorgevoerde bezitswijzigingen aanleiding gaven tot een verdere verscherping van de reeds bestaande, onder meer door honger en algehele uitzichtloosheid veroorzaakte, spanningen en strijd.

"[I]ch [war] weder ein Kriechsverbrecher noch Aktivist (denn ich habe kein Parteiamt bekleidet, gehörte weder der SA noch der SS an, war nicht im Sicherheitsdienst, noch in der Gestapo tätig", zo schreef een man op 5 september 1946 aan *Landespräsident* Prof. Dr. Paul, om er aan toe te voegen dat hij al evenmin winst had gemaakt ten gevolge van de oorlog.[18] Wél was hij naar eigen zeggen oud, ziek ("Gelenkrheumatismus, Schlagaderverkalkung") en lichamelijk en geestelijk uitgeput. Zijn zoon was reeds langere tijd vermist, vorig jaar had hij zijn vrouw verloren en zijn huis moeten ontruimen, "und nun soll ich auch noch – nur weil ich vor 1933 in die Partei eintrat – nachträglich enteignet werden".[19] Het is te hard, zo eindigde de man zijn brief. Achter zijn brief was een schrijven van de burgemeester van Rudolstadt geniet, waarin droogjes werd opgemerkt dat de briefschrijver drager was van het gouden partijteken *Alter Kämpfer* en sinds 1929 lid was geweest van de NSDAP. De burgemeester stelde dan ook:

> ich kann mir nicht gut vorstellen, daß T., der ein solch altes Parteimitglied war, nur der 'Nominelle' sein soll - wie er sich in diesem Schreiben bezeichnet. Auf keinen Fall hätte er dann das Goldene Parteiabzeichen erhalten![20]

Zo zijn er veel brieven. Er zijn er met behulp waarvan mensen proberen om hun materiële bezittingen te behouden door duidelijk te maken dat ze echt niet zo slecht waren als ze leken. Er zijn berichten van mensen die bij de komst van het rode leger waren weggevlucht om in de Britse bezettingszone te gaan wonen en die nu hun kinderen stuurden om namens de moeder de onteigende bezittingen op te eisen: zij was immers geen lid van de partij, dus waarom zou ze, alleen vanwege haar mans partijlidmaatschap, onteigend worden?

Zoals gezegd zijn er daarnaast echter ook brieven bewaard gebleven waarin mensen duidelijk maken dat zij slachtoffer zijn geweest van de nazi's en op grond daarvan meenden recht te hebben op een van de onteigende nazi-bezittingen. Zo is er bij voorbeeld een brief van de burgemeester, waarin deze verzoekt om een bepaalde man als *Opfer des Faschismus* te erkennen. De man in kwestie had van 1939 tot en met 1945 als politiek gevangene

---

[18]LRA: E-249.
[19]Idem.
[20]Idem.

vastgezeten en hij kon de titel *Opfer des Faschismus* goed gebruiken omdat hij "[sich] interessiert (...) für das Einzelhandelgeschäft des SA-Sturmführer B. in Königsee".[21]

Maar niet alleen trachtten mensen hun oude bezittingen uit alle macht te behouden of (terug) te krijgen, ook schroomden ze er niet voor om elkaar aan te geven om elkaar's spullen te verkrijgen. Zo weet een briefschrijver te melden dat echtpaar X zich na de oorlog expres heeft laten scheiden zodat de 'gescheiden' vrouw, die geen lid was van de NSDAP, een kans had om de onteigende spullen terug te krijgen, terwijl ze allang weer stiekem in Beieren met haar man samenwoonde. Er zijn berichten waarin mensen elkaar bij de nieuwe machthebbers aangaven om zodoende zelf in bezit te komen van "diverse Einzelmöbel wie Buffett, Schrank, Couch, Tische, Stühle etc"[22] of zelfs van bedrijven: "damit die Frauen dieser Herrschaften den Betrieb nie wieder in ihre Hände kommen und als ihr Eigentum betrachten".[23] Ze verklapten kleine misdrijven om een ander in diskrediet te brengen: "diese Herrschaften (hatten die Stoffe) fertig fein säuberlich in ihre Privatvilla versteckt, die erst bei einer gründlichen Haussuchung gefunden werden".[24] En ze beschuldigden elkaar van verraad. Zo beschuldigde een briefschrijfster haar voormalige schoondochter ervan dat zíj haar ex-echtgenoot (de zoon van de briefschrijfster dus) uit wraak vanwege de scheiding bij de nieuwe machthebbers zou hebben verklikt. Terwijl ze zelf, zo schrijft de moeder: "mit russischen Soldaten verkehr gehabt [hat]".[25]

Hoewel er over de directe naoorlogse periode in de archieven van Rudolstadt al met al niet veel bewaard is gebleven roept datgene wat er wél is het beeld op, van een door onderlinge naijver en strijd verscheurde samenleving waarin mensen elkaar ten felste bestreden om de schaarse bezittingen die er nog waren. Zoals gezegd werd die strijd mede mogelijk gemaakt door de machtswisseling en de daarmee gepaard gaande onteigeningen en herverdeling van bezittingen.[26]

In het kader van de wisseling van de macht werd echter niet alleen gestreden om stoelen en winkels. In meer algemene zin is achteraf vastgesteld dat de transitie zowel van staatswege als door individuele burgers is gebruikt om af te rekenen met voormalige (politieke) tegenstanders. Reeds op 11 juni 1945 had de KPD een oproep tot "Mithilfe" gedaan aan alle "ehrlichen Deutschen bei der Aufspürung versteckter Naziführer, Gestapo-

[21]LRA: E-249.
[22]LRA: E-247.
[23]LRA: E-249.
[24]LRA: E-249.
[25]THW: 534/535.
[26]Ook Victor Klemperer begint zijn dagboeken uit de eerste naoorlogse periode met een schets van de strijd om materieel bezit (1999).

Agenten und SS-Banditen" (Weber 1986:34). De oproep klinkt neutraal genoeg, maar zij is aanleiding geweest tot een klimaat waarin anonieme beschuldigingen en verraad hoogtij konden vieren. Joachim Gauck, de Oost Duitse dominee die na de Wende het beheer over de Stasi-archieven kreeg, herinnert zich nog goed hoe zijn vader opeens weg was:

> am hellichten Tage, mitten im Sommer (...) [wurde] mein Vater plötzlich 'abgeholt' (...) – ein Begriff des Schreckens, der noch in der Nazizeit geprägt worden war. Ich war damals ein Junge im Alter von elf Jahren. (...) Meine Mutter und meine Großmutter liefen damals von Pieck zu Grotewohl zu Ulbricht (Oost Duitse politici, mv), suchten sogar die Russen in Berlin-Karlshorst auf, aber sie bekamen immer nur ein und dieselbe Auskunft: "Uns ist diese Person unbekannt." Mein Vater war einfach weg, war ein Niemand geworden, an den nicht einmal ein Grabstein erinnerte. Nach zweieinhalb Jahren völliger Ungewißheit haben wir das erste Lebenszeichen von meinem Vater erhalten – eine Postkarte, wie sie die Kriegsgefangenen schickten, auf der er uns in kleiner Schrift mitteilte, daß er am Leben sei, und sich nach uns Kindern erkundigte (1991: 42-3).[27]

In de jaren tussen 1945 en 1950 zijn er volgens de *officiële* boekhoudingen 157.000 mensen afgevoerd en in zogenaamde *Speziallager* terecht gekomen (waaronder het op veertig kilometer afstand van Rudolstadt gelegen concentratiekamp Buchenwald). Aangezien bij de berekening van deze cijfers geen rekening is gehouden met "bürokratische Fehlleistungen oder Verschleierungspraktiken", is het aannemelijk dat het totaal aantal weggevoerden aanmerkelijk hoger ligt (Ritscher 1995:169-70). Van de 157.000 mensen die officieel als geïnterneerden te boek zijn gesteld, zijn er minimaal 44.000 overleden (idem).[28] Vanzelfsprekend werd dit indertijd zorgvuldig geheim gehouden – officieel was Buchenwald na de overwinning op de nazi's buiten gebruik. Pas na de Wende van 1989 werd officieel bekend gemaakt wat veel mensen reeds lange tijd wisten, vermoedden of vreesden, namelijk: dat er in die eerste naoorlogse jaren niet alleen nazi's waren afgevoerd, maar ook onschuldigen – waaronder sociaal-democraten die een andere politieke lijn voorstonden dan de SED (Weber 1991:32). Toen het onderzoek naar dit deel van de Oost Duitse geschiedenis

[27]Hoewel Gauck's vader pas in 1951 werd weggehaald (om tot Stalin's dood in 1955 als dwangarbeider te werk te worden gesteld in de buurt van het Baikalmeer – in het zuidoosten van de Sovjet Unie), is de ervaring die hij onder woorden brengt gelijk aan die van de achterblijvers in 1945, 1946 en later.
[28]Von Plato presenteerde in 1999 vrijwel identieke aantallen. Zie Ritscher (1995) voor een overzicht van de tot 1995 gepubliceerde literatuur en het tot dan lopende en geëntameerde onderzoek.

nog maar net begonnen was, merkte de historicus Hermann Weber reeds op: "Nur ein Teil der Internierten waren NS-Verbrecher, viele waren willkürlich denunzierte Personen" (idem).[29]

In het *Thüringisches Hauptstaatsarchiv* bevindt zich een map met correspondentie tussen de toenmalige plaatselijke machthebbers en burgers, die proberen informatie te verkrijgen over familieleden die opeens verdwenen waren. Veelal ging het hier om voormalige nazi's die zonder formele aanklacht of opgave van redenen waren weggevoerd. Soms wisten buren naderhand te vertellen dat de desbetreffende persoon door Sovjet-soldaten was meegenomen, maar vaak konden de achtergeblevenen dat slechts vermoeden omdat niemand iets durfde los te laten, uit angst zelf de volgende te zijn. Zoals hiervoor al aan de orde kwam zijn velen van de toen weggevoerde personen nooit meer teruggekomen. Vaak ontving de familie pas veel later (en soms nooit) bericht over hun wederwaardigheden.[30] Uit de door mij bestudeerde brieven komt naar voren dat veel van de toen verdwenen mensen inderdaad werden opgepakt nadat zij door stadgenoten bij de nieuwe machthebbers waren aangegeven, waarbij de reden van hun internering soms in het geheel *niets* te maken lijkt te hebben gehad met het nazi-verleden. Zo is er bij voorbeeld een brief van een vrouw wiens 72-jarige verdwenen man nooit lid was geweest van de NSDAP. Hij was indertijd zelfs bestraft vanwege zijn kritiek op de nazi-politiek:

> 1933 hatte mein Mann mit dem damalige Ortsgruppenleiter scharfe Auseinandersetzungen, weil mein Mann gegen die Beschlüsse im Gemeindeparlament war. Er wurde dann nach Münster in Westfalen strafversetzt; innerhalb von 5 Tage müsste er als 60jähriger seine Heimat verlassen. Befördert wurde er nicht mehr. Er hatt eine ständigen Kampf um seine Existenz, da er als höherer Beamter Nicht-Mitglied war. (…) Mein Mann war kein politischer Mensch, er lebte seinen philosophischen Wissenschaften (...) und war ein großer Bastler und Jagdliebhaber.
>
> Er lebte still mit mir und war ein innerlich sehr lauterer, sehr gütiger, stark bekämpfter Mensch. Unsere Ehe war sehr glücklich, mein Mann war meine Heimat. Mein Leben ohne ihn ist zerstört.

Uit de brief blijkt dat de Russen zijn jachtgeweren, die hij begroef toen de Amerikanen Rudolstadt eind maart naderden, hadden gevonden en dat dát de reden was waarom hij werd afgevoerd. Zijn vrouw heeft op haar brief nooit een antwoord gekregen en vermoedelijk heeft zij haar man nooit meer teruggezien. De echtgenote van een andere man, die in 1949 werd

---

[29]Zie Von Plato over "Denunziation im Systemwechsel" (2001).

[30]In het archief zijn behalve de oorspronkelijke brieven ook steeds doorslagen van het antwoord bewaard gebleven. Zodoende valt na te gaan wie wanneer antwoord ontving.

weggehaald (vermoedelijk omdat hij als lid van de SPD weigerde tot de SED toe te treden) en daarna zeven jaar in verschillende (Russische) strafgevangenissen heeft doorgebracht, vermoedde eveneens dat hij door anderen werd verraden.[31]

> Die Internierungen vollzogen sich willkürlich und wurden durch Denunziationen ausgelöst. (...) Auf diese Weise sind viele Tausend Anhänger von SPD, LDP, CDU ja selbst der KPD und viele parteilose Bürger politisch ausgeschaltet und oft auch physisch vernichtet worden (Langhof 1992b:58).[32]

In de eerste jaren na de oorlog was de minste aanleiding genoeg om als vijand van het nieuwe regime te worden aangegeven. Oude rekeningen werden op die manier beslecht en de sfeer van achterdocht en het klimaat van angst (Weber 1991:25) die het oostelijk deel van Duitsland toen moeten hebben gekenmerkt, laten zich raden.

De foto's van de ruïnes van Dresden en Berlijn waarmee ik dit hoofdstuk begon bleken niet alleen een toepasselijke illustratie van de materiële, maar ook van de sociale situatie in het oostelijk deel van Duitsland. Behalve de personele en materiële verliezen die men te verwerken had gekregen, heerste er na 1945 een langdurige hongersnood. Mede ten gevolge daarvan én versterkt door de machtswisseling, stond het sociale klimaat in het teken van strijd en de angst voor onderlinge denunciatie en verraad. Het dagelijks leven werd beheerst door wantrouwen, jaloezie en het inzicht dat de één zijn dood de ander zijn brood was. "The fault line which ran through German society (…) was of enormous significance, not just at Zero Hour (Stunde Null: Duitse capitulatie, mv), but in the months and years to come" (Pritchard 2000:16-7).

Oost en West Duitsland: parallellen

Het eind van de oorlog was voor de inwoners van het oostelijk deel van Duitsland in veel opzichten géén afsluiting. Er was sprake van een grote mate van continuïteit tussen de laatste oorlogsjaren en de jaren daarna: een continuïteit van "Chaos, Zusammenbruch, Not und Elend (…) das Ende der Kriegshandlungen bedeutete nicht schon das Ende von Gewalt und Zerstörung" (Merkel 1994: 361). Voor zover het land economisch nog niet te gronde was,

---

[31]Ongepubliceerd en ongedateerd document, mij door *Superintendant* Traugott Schmitt ter beschikking gesteld (Schmitt z.d.).

[32] In 1950 en 1951 werd de SED bovendien 'gezuiverd', waarbij 150.000 leden werden uitgestoten en waarbij veel sociaal-democraten, die contact hadden met de West Duitse SPD gevangen werden genomen (Weber 1986:152).

ging het dat toen wel en onder de bevolking liepen de spanningen en onderlinge tegenstelling hoog op. Overal was sprake van een "deep mistrust and animosity" (Pritchard a.w.:26) en zelfs zonder de macropolitieke deling zou Duitsland in 1945 "a deeply divided nation" zijn geweest (idem).

Het compleet wegvallen van zelfs maar de suggestie van onderlinge solidariteit, vertrouwen of samenhang en de verwording van die begrippen tot een rauwe vorm van onderling wantrouwen en verraad zijn traumatische ervaringen geweest en het is de vraag hoe de Duitse bevolking op deze materiële en sociale crisis reageerde. Waar haalden mensen in die periode het vertrouwen vandaan dat 'het' ooit nog goed zou komen? Waar gingen zij op zoek naar een nieuw houvast en een nieuw vertrouwen in de toekomst?

Hoewel ik deze vragen graag alleen op basis van Oost Duits materiaal had willen beantwoorden, is me dat niet gelukt. Over het alledaagse leven na 1945 in het oostelijk deel van Duitsland is veel minder bekend dan over de situatie in het westelijk deel van het land. Dat hangt in de eerste plaats samen met het feit dat een groot deel van het archiefmateriaal over de directe naoorlogse periode mét het vertrek van de Russische bezettingsmacht is meegenomen naar de Sovjet Unie. In de tweede plaats was onafhankelijk historisch onderzoek in de DDR in algemene zin vrijwel onmogelijk, en dat gold met name voor de directe naoorlogse periode. Voor de legitimiteit van de Oost Duitse staat was het van doorslaggevend belang dat de oorzaken én gevolgen van de Tweede Wereldoorlog op de juiste, ideologisch correcte wijze werden geanalyseerd en geïnterpreteerd,[33] en om die reden zijn de historische studies die daarover in de DDR zijn verschenen volstrekt onbetrouwbaar. Hoewel er het laatste decennium veel onderzoek is gedaan naar de geschiedenis van de DDR, zijn er bij mijn weten geen studies verschenen waarin een gedetailleerd beeld wordt geschetst van die eerste naoorlogse jaren vanuit het perspectief van de Oost Duitse bevolking.

Het ligt echter voor de hand dat de reacties op de complete ineenstorting van het bestaan in het oostelijk deel vergelijkbaar waren met die, die voor het westelijk deel zijn opgetekend.[34] Het weinig materiaal dat ik heb wijst daar ook op. Bekend is, dat er na 1945 in de toekomstige BRD vooral werd gezwegen over het recente verleden, terwijl alle energie en aandacht uitging naar het materieel weer opbouwen van het bestaan. Dat lijkt ook in de toekomstige DDR het geval te zijn geweest.[35]

---

[33]In het volgende hoofdstuk ga ik hier dieper op in.
[34]Zie Kleßmann en Wagner (1993:14).
[35]Wellicht ten overvloede zij er op gewezen dat ik in het navolgende over 'de DDR' en 'de socialistische (Oost Duitse) staat' spreek, óók wanneer het de periode van 1945 tot 1949 betreft, toen de DDR officieel nog niet bestond.

De beroemde Oost Duitse schrijfster Christa Wolf heeft kernachtig onder woorden gebracht hoe zij en haar landgenoten in die eerste periode omgingen met de schade van de Tweede Wereldoorlog: "nergens wordt zo peilloos gezwegen als in Duitse gezinnen" (1990a:197).[36] En ook de historica Mary Fulbrook heeft geconcludeerd dat de Oost én de West Duitse bevolking toentertijd werden verenigd in stilte: in beide delen van het land was sprake van wat zij een "community of silence" heeft genoemd (1999:163). Dat alle aandacht en energie in beide delen van het land uitging naar het materieel weder opbouwen van het bestaan ligt voor de hand. Veel commentatoren suggereren een verband tussen beide reacties. Zo stelt bij voorbeeld Fulbrook dat de behoefte aan stilte met betrekking tot de traumatische ervaringen die achter hen lagen, door zowel de Oost als de West Duitse bevolking werden omgezet in een nadruk op materieelconsumptieve verbetering: "the experiences of this generation led to a willingness to throw oneself into work and achievement (…) this, then, was the *Aufbaugeneration*, the generation that helped to rebuild *both* the two German states after the war" (idem). En op basis van langdurig onderzoek in de voormalige DDR maakt de Duitse cultuurwetenschapster Ina Merkel duidelijk dat er een verband bestaat tussen het trauma van de Tweede Wereldoorlog enerzijds en een levenshouding waarin het bewerkstelligen van materiële en consumptieve vormen van zekerheid en houvast centraal staan. "[D]ie traumatische Erfahrung von Verlust, Not und Mangel [wurde] auf eine besondere Weise verarbeitet" (1994:365), waarbij het meest opmerkelijke gevolg een enorme "Sicherheitsbedürfnis" (idem) was, die men vooral op *materieelconsumptieve* manieren trachtte te bevredigen, door een welhaast Spartaanse levenswijze en met name een enorme arbeidswoede aan de dag te leggen.

Omdat de naoorlogse periode in beide delen van het land gekenmerkt lijkt te zijn geweest door eenzelfde combinatie van zwijgen en het opbouwen van materieelconsumptieve vormen van zekerheid, wil ik het weinige materiaal dat ik over de DDR heb aanvullen met ooggetuigenverslagen die betrekking hebben op het westelijk deel van het land. Op basis daarvan zal ik laten zien dat de inwoners van beide delen van het land een nieuw houvast inderdaad vooral zochten in het in stilte werken aan de materiële basis van het bestaan. Over het verband tussen beide reacties (de stilte en de materiële preoccupatie) zoals dat in de naoorlogse BRD aan de dag trad, is veel geschreven. Omdat ik het niet eens ben met de aard van een groot deel van die interpretaties, zal ik daar hieronder tevens aandacht aan besteden,

[36]Zie ook Borneman, die over de inwoners van Berlijn na de bevrijding van 1945 opmerkt: "silence (…) was to become a common response" (1992:122). Volgens Borneman was die collectieve stilte een poging van de Duitse bevolking om zich los te maken van "[their] horrible past"; het verleden moest worden uitgewist, om nooit meer tevoorschijn te komen (idem).

om vervolgens uit te leggen waarom Oost Duitsers mijns inziens op een specifieke manier op zoek gingen naar een nieuw vertrouwen in elkaar en de toekomst, op het moment dat dit volledig verdwenen was.

Materieel houvast en Het Grote Niets

In een poging te omschrijven hoe wanhopig de naoorlogse situatie in het westelijk deel van Duitsland was, heeft de West Duitse romanschrijver Christian Geissler Duitsland vergeleken met een woud: "Alles en nog veel meer was verbrand, verkoold en het woud, het schone Duitse woud was stil" (1961:159). De Nederlandse historicus Wielenga, die de situatie heeft samengevat onder het weinig poëtische motto: "[p]uinruimen en opnieuw beginnen" (1993:22), gaf eveneens aan dat die opdracht bepaald niet vanzelfsprekend was in een land waar ieder gevoel van richting was verdwenen – vernietigd "door gevoelens van ineenstorting en catastrofe" (idem:23). Het meest in het oog springende kenmerk in de vele commentaren en analyses met betrekking tot de naoorlogse periode in de latere BRD is, dat de inwoners van dat gebied na afloop van de oorlog de toekomst als het ware 'invluchtten'. Reeds in 1945 spraken ooggetuigen hun verbazing uit over de manier waarop veel Duitsers reageerden op de complete verwoesting van hun leven. Het land was een ruïne, maar daar werd nauwelijks over gesproken – men leek niets anders te willen dan het bestaan in materiële zin weer opbouwen en verder gaan:

> die Menschen hier (rennen) wie Ameisen in einem zerstörten Haufen hin und her (...), erregt und arbeitswütig zwischen den Ruinen (...). Die Zerstörung wirkt auf sie nicht deprimierend, sondern als intensiver Reiz zur Arbeit. (...) Man (...) zeigt mir bestimmte Häusergruppen und konstatiert: das war dies Bombardement und das war jenes (...). Und das ist alles. Es erfolgen darauf keine besonderen Mitteilungen, und bestimmt werden keine weiteren Überlegungen angestellt. Man geht an seine Arbeit (Döblin in Enzensberger 1990:19-20).[37]

De drang tot materieel opbouwen die door veel commentatoren voor het naoorlogse West Duitsland is beschreven, zou er de oorzaak van zijn geweest dat het land na de oorlog zo snel economisch herstelde dat er met recht van een wonder kon worden gesproken: het

[37]De tekst van Alfred Döblin die in Enzensberger is opgenomen, is oorspronkelijk in 1949 uitgegeven.

Wirtschaftswunder. De roman *Een generatie zwijgt* (Geissler 1961) gaat over dat wonder.[38] Op het omslag wordt de inhoud als volgt samengevat: deze "generatie zwijgt en wijdt zich vlijtig aan het Wirtschaftswunder". In het boek, waarin de relatie tussen de wens om de oorlog te vergeten en het West Duitse *Wirtschaftswunder* centraal staat, voert de auteur een jongeman ten tonele die bij zijn zoektocht naar antwoorden op de vraag hoe 'dit' mogelijk was slechts zwijgende mensen aantrof. Het land baadde in "flitsende wissellichten" (idem:4), felle kleuren en "door duizend watt beschenen" reclameborden die het straatbeeld opvrolijkten (idem:7). De bewoners richtten hun blik verwachtingsvol ten hemel, wachtend op zeiljachten en sportauto's (idem). Vragen stelden ze zich niet, "je leeft zomaar wat voor je uit en de rest straalt je optimistisch van de muren tegemoet" (idem:8), want "naar probleemmannetjes is geen vraag" (idem:7).

Hoewel het boek zich afspeelt in de optimistische periode dat het *Wirtschaftswunder* in de BRD zijn gouden vruchten begon af te werpen, zijn de conclusies van de schrijver uitgesproken somber. De vrolijkheid, het optimisme en de kracht die toentertijd in West Duitsland zichtbaar begonnen te worden, grotendeels ten gevolge van de recente materiële welvaart, zijn volgens de auteur niets meer of minder dan een wanhopige poging om, als "alles ineens begint te wankelen, als alles in scherven valt" (idem:8)[39] niet weg te zinken in de bodemloze put van "het grote Niets" (idem). Volgens Geissler is de fascinatie voor materiële dingen die na de Tweede Wereldoorlog in West Duitsland aan de dag werd gelegd niets anders dan een poging "zelfs in het grote Niets nog stevig overeind" te staan (idem).

Interessant aan deze uitspraak is, dat het materieel weder opbouwen van het bestaan hier letterlijk als een vorm van houvast wordt voorgesteld. En niet alleen Geissler legde dat verband. Mét hem zijn vele commentatoren het erover eens dat het *Wirtschaftswunder* in de Bondsrepubliek niet alleen mogelijk werd gemaakt door de door de Amerikanen ter beschikking gestelde Marshallhulp, maar ook en vooral door de mentale drang het pijnlijke verleden weg te werken: dit nooit meer! De noodzaak tot materiële wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog zou in de Bondsrepubliek als een soort scherm hebben gefungeerd waarachter ervaringen verborgen bleven, die zo pijnlijk waren dat een confrontatie daarmee koste wat kost uit de weg moest worden gegaan.

---

[38]Voor een verantwoording van mijn gebruik van de (in romans beschreven) ideeën van schrijvers en andere intellectuelen voor het verwoorden van algemener, breed gedragen gevoelens en ervaringen, verwijs ik naar de appendix bij dit proefschrift.

[39]Bekend SA-lied: Ze beven voor de grote oorlog/ De rotte knekels, die vergingen/ Wij echter kennen angst noch schrik/ Voor ons is oorlog: oorlog winnen!/ Zo zullen wij verder marcheren/ Al valt ook alles in scherven/ Want nu reeds zullen wij Duitsland/ En morgen de wereld beërven! (Geissler 1961:108)

Met betrekking tot de vraag wát er precies met behulp van die materiële inspanningen moest worden bevochten, laat Geissler zich bijna metafysisch uit. Bij hem gaat het om 'het grote Niets' dat aan het oog wordt onttrokken door de oogverblindende materiële schoonheid en verbetering, die het land in hun greep hebben. Andere commentatoren zijn concreter. Vrijwel allemaal duiden zij de ondraagbare last van het verleden in morele termen; zo spreken zij over schuld, schaamte, pijn en treurnis. En allemaal brengen ze die last in verband met de naoorlogse West Duitse preoccupatie met materiële vooruitgang. Zo is wel gesuggereerd dat de trots van de naoorlogse generatie over Duitsland's tranformatie "from rubble and ruins to one of the most affluent countries in the world" niet méér was dan "an evasive tactic meant to divert attention from the unatoned crimes committed by them in the name of Germany" (Kaes 1989:76). Velen hebben het snelle materiële (en ogenschijnlijk ook mentale) herstel in de Bondsrepubliek in verband gebracht met pogingen de ogen uit schaamte en ontzetting te sluiten voor het verleden (Sölle 1987:19, zie ook p. 56, en Hallwirth 1987:64). Ook de Mitscherlich's hebben in hun befaamde en veel geciteerde opstel over de naoorlogse situatie in West Duitsland een verband gelegd tussen de niet-draagbare schaamte en schuld (omtrent WOII en Auschwitz) en het economisch herstel (Mitscherlich en Mitscherlich 1971). En de (respectievelijk West en Oost) Duitse psychiaters, Michael Moeller en Hans Joachim Maaz herkennen in de "vervreemdende" macht van het geld in de BRD onder meer de functie "Schmerz, Trauer und Schuld nicht fühlen zu müssen" (Moeller & Maaz 1993:152). Of, zoals een van Geissler's personages zijn landgenoten voor de voeten werpt:

> ze bouwen huizen (...maar) zolang de boel niet op orde is, in de kelder niet en op zolder niet, zijn daartussenin die lieve kamers vol met bloemetjes niet veel anders dan kruitkamers (...). Telkens wanneer het verleden doodeenvoudig verbrand wordt, is het heden zo gloeiend heet, dat je naar de toekomst toe holt als naar een koele schaduwplek (1961:214-5).

Het hiervoor gepresenteerde materiaal over de BRD en het weinige dat ik over de DDR kon overleggen maken niet alleen duidelijk *dat* men zowel in het oosten als in het westen van het land een nieuw gevoel van houvast zocht in zwijgen en materiële wederopbouw, maar de hiervoor geciteerde commentatoren suggereren óók waar*voor* de inwoners van Duitsland precies houvast zouden hebben gezocht. Door het veelvuldig gebruik van moreel beladen termen als 'schaamte' en 'schuld' suggereren bijna allen dat het houvast vooral noodzakelijk was in verband met een diepe *morele* crisis. Ook uit het werk van Christa Wolf (een van de weinige Oost Duitse auteurs die de eerste naoorlogse periode in haar literaire werk heeft

beschreven) blijkt, dat zij vooral leed onder het besef voorafgaand aan 1945 de verkeerde kant te hebben gekozen (1990a[1976]).

Hoewel die morele invulling aannemelijk klinkt en ik niet wil betwisten dat ze in individuele gevallen klopt, durf ik te betwijfelen of dit voor het merendeel van de Duitse bevolking opging. Mijns inziens hebben Duitsers in zowel het oostelijk als het westelijk deel van het land hun houvast vooral materieel en zwijgend invulling gegeven, omdat zij op die manier een veilige burcht trachtten op te bouwen tegen de buitenwereld, de samen-leving die zij zojuist in haar meest bedreigende vorm hadden leren kennen.

Zwijgen en opbouwen: schaamtevolle verdringing of gezond wantrouwen?

Zoals gezegd worden veel van de hiervoor geciteerde commentaren gekenmerkt door een afwijzende, morele ondertoon, vermoedelijk ingegeven door de vooronderstelling dat het geweten van het Duitse volk zwaar gebukt zou (moeten) gaan onder de last van het verleden. Veel commentatoren verbazen zich over het (ogenschijnlijk) uitblijven van gevoelens van pijn, schuld en schaamte, en over de in plaats daarvan in Duitsland aan de dag gelegde ijver. "[E]s wird viel leichter sein, ihre Städte wieder aufzubauen als sie dazu zu bringen, zu erfahren, was sie erfahren haben und zu verstehen wie es kam" (Döblin in Enzensberger 1990:20[1947]).

Dergelijke verwijten vloeien voort uit de aanname dat de Duitse bevolking – direct na de oorlog – in staat zou moeten zijn geweest om haar eigen aandeel in het rampzalige recente verleden onder ogen te komen. De preoccupatie met het materieel weder opbouwen van het bestaan werd afwijzend geïnterpreteerd, omdat hierin een poging tot ontkenning dan wel verdringing van juist die collectieve schuld tot uitdrukking zou komen. Zo beschouwd zou het fanatisme waarmee de materiële wederopbouw van het land na 1945 door de Duitse bevolking ter hand werd genomen uitdrukking geven aan een (al dan niet verdrongen) schuldgevoel omtrent Auschwitz.

Ik vind dit echter een te moralistische en daardoor ongeloofwaardige interpretatie: in de toenmalige context lijkt het me eenvoudigweg weinig waarschijnlijk dat een grote groep mensen, zo snel na het bekend worden van de horror die door hen en/of in hun naam is gepleegd, plotseling overmand zou zijn door schuldgevoelens jegens mensen, waarvoor zij tot dan toe nauwelijks of geen gevoelens van solidariteit of betrokkenheid aan de dag legden. Die morele standaard acht ik te hoog. Het lijkt mij dan ook aannemelijker om het naoorlogse

Duitse zwijgen en het fanatieke wegwerken van de materiële ruïnes op een wat minder altruïstische manier te duiden. Bovendien vind ik het sociaalwetenschappelijk weinig bevredigend om de *collectieve* reactie op een maatschappelijk trauma te beschouwen als de som van veel *individuele* gevoelsreacties. Wanneer mensen gemeenschappelijk zwijgen, lijkt het me van belang om te achterhalen welk *gemeenschapsbelang* daarmee wordt gediend, in plaats van dat zwijgen te interpreteren met behulp van aan de individuele psychologie ontleende termen en begrippen. Interessant in dit verband is de constatering dat stilte, werklust en een zich fanatiek storten op de opnieuw op te bouwen toekomst *in algemene zin* veel voorkomende reacties zijn op diepingrijpende maatschappelijke crises, die niet alleen voorkomen onder de 'daders', maar ook onder de *slachtoffers* van de Holocaust en andere vormen van terreur.

Zo beschrijft Jolande Withuis dat ook in Israël veel kinderen in stilte zijn opgegroeid, "in de wetenschap van een geheim" (1990:166). Ook dáár was de meest voorkomende reactie op het trauma van de oorlog een enorme drive om de toekomst op te bouwen, door vooral heel erg hard te werken (idem:170). En iets vergelijkbaars geldt voor de Japanse vrouwen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden getroffen door de straling van een atoombom. Ook zij zwegen in eerste instantie over hun leed, om pas ruim twintig jaar later de stilte te doorbreken en ruimte op te eisen voor hun ervaringen (Todeschini 2001:133). In meer algemene zin stelt ook de antropoloog Perera, dat er veelvuldig sprake is van collectieve stilte wanneer een samenleving langere tijd is geteisterd door terreur. Die stilte begrijpt zij enerzijds als een manier om recht te doen aan de oncommuniceerbaarheid van de doorstane ervaringen (2001:159-60). Maar anderzijds interpreteert zij het ook als uiting van *onderling wantrouwen* ten gevolge van het feit dat verschillende groepen mensen, die voorheen zonder (georganiseerde) animositeit samenleefden elkaar zo pijnlijk zijn tegengekomen.

Een vergelijkbare interpretatie bieden de antropologen Deepak Mehta en Roma Chatterji, die opmerkten dat zowel de slachtoffers als de daders van grootschalige onlusten in Bombay hun activiteiten nadien voorstelden als "responses to anonymous forces" (2001:229). Mehta en Chatterji brengen deze reactie uitdrukkelijk in verband met het wantrouwen dat een samenleving beheerst wanneer één groep gedurende een bepaalde tijd het slachtoffer is geweest van de door een andere groep uitgeoefende terreur: "[t]aken for granted notions regarding community solidarity become deeply problematic when it is one's neighbors who are the perpetrators of violence" (2001:202). Door het benadrukken van een (fictieve) gemeenschappelijk gedeelde rol wordt volgens de auteurs de gemeenschappelijke relatie met het verleden gereconstrueerd. Verwijzend naar Durkheim stellen zij vast: "a collective needs a

sense of continuity with its past to maintain its identity. Otherwise, its memories have no relevance for its presence" (idem:244).

Deze interpretatie vind ik belangrijk. Hiermee leggen de auteurs het *sociologische* belang bloot, dat gediend is met het collectieve zwijgen van groepen mensen na het doorstaan van maatschappelijke crises. Eén van de moeilijkste problemen waarvoor een samenleving gesteld staat nadat een deel daarvan te lijden heeft gehad onder het geweld dat hun door een ander deel werd aangedaan, is het vinden van ervaringen of andere aanknopingspunten die, ondanks alle sociale spanningen waar het gemeenschappelijk leven op dat moment door wordt getekend, tóch *gemeenschappelijkheid* symboliseren. Die gemeenschappelijkheid is op zulke momenten echter vrijwel nergens te ontdekken (Das & Kleinman 2001:23). Mehta en Chatterji maken duidelijk dat de leden van een gemeenschap die uiteen is gevallen in daders en slachtoffers de met pijn beladen scheidslijnen trachten te verdoezelen door zich allen als slachtoffer neer te zetten en zo althans de *schijn van gemeenschap* te herstellen.

Hoewel de in Duitsland na 1945 aan de dag gelegde reacties op het recente verleden (stilte, werklust en materiële wederopbouw) totaal anders waren, lijkt het me van belang om op zoek te gaan naar het *sociale* belang dat daarmee gediend werd door ook die reacties in verband te brengen met het "Misztrauensklima" dat de Duitse samenleving van toen kenmerkte (Schwan 1997:129). Zoals de Duitse politicologe Gesine Schwan heeft vastgesteld, waren er na 1945 in Duitsland nauwelijks nog gevoelens van gemeenschappelijkheid te vinden. Het onderling wantrouwen was alomtegenwoordig en Schwan heeft beschreven hoe gesprekken doorgaans verzandden in gelijk willen krijgen, hoe "Misztrauen und Anklage gegen Staat und Gesellschaft zum guten Ton [gehörten]" en hoe er overal angst heerste, met name tussen mensen onderling (idem:129).[40] Mijns inziens zijn het veelvuldig voor Duitsland beschreven naoorlogse zwijgen en de vlucht in de materiële wederopbouw op twee manieren sociaal functioneel geweest in deze door angst en wantrouwen verziekte samenleving.[41]

In de eerste plaats zijn beide reacties (zwijgen, en meer algemeen: een zich van anderen afwendende, naar binnen terugtrekkende beweging, én het concreet weder opbouwen van de materiële omgeving) mijns inziens buitengewoon geschikte manieren om een gevoel van zekerheid tot stand te brengen door zich in zowel materieel als symbolisch opzicht af te grenzen van de buitenwereld. Nog los van het feit dat het materieel weder-opbouwen van het

[40]Zij verwijst hier naar Tenbruck (1974: 305-310).

[41]Sinds het in onbruik raken van het (structureel)functionalisme in de antropologie is het vrijwel taboe om sociale verschijnselen in termen van hun vermeende functionaliteit te interpreteren. Ik gebruik het begrip hier om uitdrukkelijk te wijzen op het feit dat er voor het welslagen van een samen-leving aan een aantal minimum eisen moet zijn voldaan. Een minimum aan (onderling) vertrouwen is daar één van: zonder dat kan er mijns inziens überhaupt niet van 'samenleving' worden gesproken. Zie De Swaan (1996:23-4).

bestaan in het platgebombardeerde en door vluchtelingen overspoelde land toen absoluut noodzakelijk was – er *moesten* immers nieuwe huizen worden gebouwd om alle daklozen en *Umsiedler* onder te brengen, de industrie *moest* weer op gang worden gebracht en er *waren* nieuwe scholen, fabrieken en winkels nodig om het leven weer enigszins een normaal verloop te doen krijgen – denk ik, dat het materieel opbouwen van het bestaan ook in mentale zin een buitengewoon efficiënte manier is om andere zaken enigszins te 'ver-werken'. Juist omdat de omringende samen-leving (de buitenwereld waar men voordien als vanzelfsprekend onderdeel van uitmaakte) zo onbetrouwbaar en bedreigend was gebleken, "verharrt[e] (man) im kleinen Kreis und baut[e] hohe Barrieren" (idem:129), terwijl men binnenshuis op zoek ging naar "Vertrauen, Verläszlichkeit und Selbstwertsicherung" (idem:128).[42] Buiten was het leven bedreigend gebleken, binnen hoopte men veiligheid te vinden. Zwijgend werken aan nieuwe huizen en muren is in die zin een geschikte manier om het onderlinge wantrouwen buiten te sluiten. Zeker wanneer de ervaring van ineenstorting grotendeels sociaal van aard is, verschaft men zich, mét het opbouwen van een nieuw huis, een veilige burcht van waaruit men de buitenwereld, die men als bedreigend heeft leren ervaren, langzaamaan weer kan gaan verkennen. In de wetenschap dat die burcht er is, is het bovendien minder bedreigend om de wereld daarbuiten weer toe te laten; men kan immers altijd weer naar binnen vluchten.

In het verlengde daarvan en in de tweede plaats is zwijgend werken óók een buitengewoon geschikte manier om geleidelijk aan weer vertrouwen op te bouwen in het toekomstig samen leven. Het werken aan kapot gebombardeerde huizen en straten is in concrete en in symbolische zin een vorm van werken aan de gemeenschappelijke samenleving en toekomst. Mét het opruimen van de puinhopen en het daar-op op-bouwen van een nieuwe materiële omgeving, bouwt men letterlijk aan de grondvesten van de nieuwe samenleving. De ruïnes, het wantrouwen uit het verleden worden 'weg-gewerkt' en daaróp ontstaan nieuwe huizen, als symbool van een beginnend vertrouwen in een gemeenschappelijk samen-leven, een gemeenschappelijke toekomst. Fysiek werken aan de materiële omgeving is mijns inziens een buitengewoon geschikte manier om (weer) greep te krijgen op het bestaan, wanneer men dat gevoel kwijt is. Men eigent zich de 'ineengestorte' wereld weer toe, door deze steen voor steen met eigen handen opnieuw op te bouwen. Zo zorgt het opbouwen van een nieuwe materiële wereld ervoor, dat men andere zorgen tijdelijk naar de achtergrond kan schuiven, terwijl er tegelijkertijd wordt gewerkt aan een nieuw vertrouwen in de toekomst: materieel en

[42]Zie ook Veenis (1995). Daarin beschreef ik voor een gemeenschap van Duitsers in Argentinië hoe ook zij primair gericht waren op het opbouwen van een stevig huis met een tuin en een hek eromheen als een manier om de ogen van de buitenwereld af te weren. Ook ik interpreteerde een en ander té eenzijdig moralistisch en psychologisch, in plaats van (ook) op zoek te gaan naar sociale componenten.

in het verlengde daarvan ook mentaal en sociaal. Doordat allen dat deden werd er al bouwend bovendien gewerkt aan nieuwe gedeelde ervaringen, als basis voor toekomstige gemeenschapsgevoelens.

Zó ongeveer denk ik dat de relatie tussen de naoorlogse stilte en het fanatisme waarmee men toen huizen bouwde, moet worden geïnterpreteerd – in het kapotgebombardeerde Duitsland van 1945, waar mensen hadden ervaren dat een ieder bereid was de ander de kop in te slaan voor een korst brood of een stoel.

Marshallhulp en de West Duitse staat: geslaagd materieel houvast

In het voorgaande is reeds aan de orde gekomen dat het in de Bondsrepubliek inderdaad zó heeft uitgepakt als hiervoor beschreven. Het herstellen van de huizen, fabrieken en wegen, het weer op gang zien komen van de economie en het geleidelijk aan wegwerken van honger en gebrek – het beroemde *Wirtschaftswunder* – is gepaard gegaan met een groeiend vertrouwen in de eigen samenleving, het eigen kunnen en de gemeenschappelijke toekomst.

> The loyalty of the West Germans to their new republic was based on the development of an affluent society. The perspective of more welfare, economic growth, and a gradual but steady rise in the standard of living created not only consumers but also democrats. (…) West Germans became democrats through consumption; they did not fight for democracy but rather struggled for prosperity (Wildt 1998:315).[43]

Het West Duitse *Wirtschaftswunder* kwam vanzelfsprekend niet uit de lucht vallen. Afgezien van de West Duitse werklust was het in belangrijke mate het gevolg van de door de Verenigde Staten geboden Marshallhulp, die vanzelfsprekend niet alleen door altruïsme werd ingegeven. Van de vrede van Versailles hadden de geallieerden geleerd dat het zeer onverstandig zou zijn om het verslagen Duitsland voor de tweede keer aan zijn lot over te laten. Na 1918 had dat immers de basis gelegd voor het soort ressentimenten waar Hitler's nationaal socialisme zo goed op had gedijd. Men was dan ook vastbesloten díe fout niet nog eens te maken. Bovendien (en waarschijnlijk nog belangrijker) was er ook een direct Amerikaans doel gediend met de economische hulp aan het verslagen Duitsland. Het nieuw op te bouwen land was een uitgelezen plek voor de afzet van Amerikaanse producten en diensten. En indien het na enige tijd een welvarende kapitalistische samenleving zou zijn geworden, zou het een

[43]Zie ook Diesener & Gries over de centrale rol van "Produktvertrauen" in relatie tot "Staatsvertrauen" en "Demokratieverständnis" in de BRD na 1945 (1992:58).

belangrijke handelspartner voor de Verenigde Staten kunnen worden.[44] Internationale kapitalistische samenwerking was van meet af aan het doel.

Zowel de buitenlandse overwinnaars, als de nieuwe politieke leiders in de BRD en de West Duitse bevolking waren derhalve gebaat bij de Marshallhulp. Allen vonden hun belang daar optimaal mee gediend en het beroemde West Duitse *Wirtschaftswunder* is de uitkomst van een – grotendeels bewust gecreëerde – *samenwerking* tussen de drie belangrijkste 'partijen' in de naoorlogse West Duitse context. Het bracht de *bevolking* een concreet doel met behulp waarvan men het verleden materieel kon weg werken. Indien succesvol zou het de *nieuwe staat* een zekere vertrouwensbasis en legitimiteit verschaffen en de *Westerse geallieerden* zouden er op korte en lange termijn een loyale, democratische (politieke en economische) partner bij winnen. Tot zover de situatie in de BRD.

De vraag die in het kader van dit proefschrift van belang is, is wat er na de oorlog in de DDR gebeurde. Hoe gingen de machthebbers in het oostelijk deel van Duitsland om met de noden en wensen van de bevolking? Ontstond daar een vergelijkbare samenwerking tussen bezetters, staat en volk? En zo niet: op welke manier en in welke mate heeft de nieuwe Oost Duitse staat, bij het bepalen van zijn politieke koers, weten in te spelen op de wens van de Oost Duitse bevolking om over het recente verleden en het onderlinge wantrouwen te zwijgen, en in plaats daarvan de schouders te zetten onder het materieel opbouwen van het bestaan? In hoeverre en op welke manier heeft de Oost Duitse staat rekening gehouden met 'het gat' dat er in de Oost Duitse samenleving zichtbaar was geworden?

In analyses van de Oost Duitse geschiedenis wordt doorgaans vooral gewezen op het feit dat de repressieve Oost Duitse staat van meet af aan *geen* oog had voor de noden van de bevolking én op het feit dat de materiële wederopbouw van het land van meet af aan achterbleef bij de West Duitse ontwikkelingen. Op dat laatste wil ik niets afdoen. Ina Merkel heeft er echter op gewezen dat er óók een zekere overeenstemming bestond tussen de Oost Duitse staat en zijn socialistische ideologie enerzijds en de naoorlogse Oost Duitse arbeidswoede en materieelconsumptieve habitus anderzijds:

> Die Schuld (…) sollte gebüszt und 'abgearbeitet' werden. Arbeitsamkeit und Bescheidenheit wurden zu politisch propagierten Staatstugenden. Sie bilden die Eckpunkte für das spätere ideologische Selbstverständnis der DDR (….). Aus Arbeitsamkeit (…) wird die neue Gemeinschaft geboren, als eine solidarische Gesellschaft von sozial Gleichgestellten. (1994:365)

[44]Zie Hogan (1987).

Blijkens dit citaat beloofde de staat de inwoners van het oostelijk deel van Duitsland dat noeste arbeid het fundament zou leggen van een samenleving waarin onderlinge solidariteit vanzelfsprekend zou zijn. Nog los van de vraag wat daar al dan niet van terecht kwam, suggereert Merkel hiermee dat de centrale *belofte van de Oost Duitse staat* in een belangrijk opzicht inhaakte op het naoorlogse *verlangen van de Oost Duitse bevolking*, namelijk: dat een nieuwe vorm van samen-leven mogelijk zou worden gemaakt door stilletjes hard te werken.

Deze suggestie is belangrijk. Ze sluit aan bij de in de inleiding van dit proefschrift weergegeven stelling dat de langdurige stabiliteit van de DDR alleen kan worden begrepen wanneer onderzoekers óók nagaan op welke manieren de nieuwe staat en het Oost Duitse volk elkaar vonden. Wanneer men die opdracht serieus neemt, moet het zoeklicht niet alléén worden gericht op de druk en dwang die de bevolking van deze dictatoriale staat te verduren kregen, maar óók op manieren waarop en de vraag waarom "*people obey[ed] the rulers and how compliance [wa]s orchestrated*" (Tormey 1995:138, curs. mv). Ter beantwoording van die vraag ligt het voor de hand om na te gaan in hoeverre de nieuwe Oost Duitse staat na 1945 tegemoet kwam aan het verlangen naar stilte en materiële verbetering van het bestaan, met behulp waarvan de Oost Duitse bevolking het gat wilde proberen te dichten dat in hun samenleving zichtbaar was geworden.

In het volgende hoofdstuk wil ik, in navolging van Merkel's suggestie, dieper ingaan op de beloften van de Oost Duitse staat in die eerste naoorlogse periode, om te zien hoe deze zich verhielden tot het onder de bevolking breed gedragen verlangen om in stilte te werken aan de materiële wederopbouw van een nieuwe samenleving. Daarbij hoop ik duidelijk te maken dat een deel van de socialistische ideologie, die na 1945 in het oostelijk deel van Duitsland werd verkondigd, inhaakte op het bij de bevolking zo gewenste zwijgen en werken aan de materiële wederopbouw.